

РАЗВОЈ ЗАНАТСТВА НА ЦЕТИЊУ

Прве помене занатства на Цетињу имамо још крајем XV вијека, приликом утемељења града, када су се занати одржавали у малом обиму и највише за дворске потребе Ивана Црнојевића и његових најближих сарадника. Има доказа да су врло вјеште занатлије бјежале испред турске власти у Зети и да је Иван Црнојевић при Цетињском Манастиру и при своме двору „организовао неколико занатских грана, нарочито заната за израду оружја, одијела, каца за мљечне производе, разног дрвеног посуђа, опреме за коње и др.“¹ Од времена Ивановог сина Ђурађа датира штампарска традиција у Црној Гори, за коју су везани први графички радници. Познато је, наиме, да је од 1493. до 1496. године радила на Цетињу Црнојевића штампарија — најстарија на словенском југу. Први кадар у њој чинило је осам људи на челу с јеромонахом Макаријем, који су за три године урадили пет у науци познатих књига. Они се уједно могу сматрати првим графичким радницима на југословенском тлу.

Због неразвијености локалног занатства, домаћа радиност је, међутим, била знатно развијенија. Она је морала компензирати макар најнужније занатске услуге и производе. Сваком домаћину се правила у кући одјећа, обућа, посуђе и друго. Жене су им преле, ткале сукно, кројиле и шиле одјећу, прерађивале мљечне продукте. Имућнији су, међутим, занатске услуге и производе обезбјеђивали у Котору, гдје су занати били врло развијени, и другим спољним тржиштима Приморја, са којима су одржавали трговачке везе. Уз то, из Боке и Далмације, према потреби, ангажовани су зидари и каменоресци. Ковачи су обично били Цигани. Имали су своју ковачницу, која се средином прошлог стољећа налазила на Вигњу, у близини зграде бившег француског посланства.

Забрана аустријских власти да се барут и муниција увозе у Црну Гору принудила је на подизање радионице муниције и

¹ Јагош Ј. Јовановић, *Стварање црногорске државе и развој црногорске националности*, Историја Црне Горе од почетка VIII вијека до 1918. године, Цетиње, 1948, 49.

оружја на Цетињу још у првој половини XIX вијека. Наиме, Петар I Петровић Његош отворио је при Цетињском манастиру радионице за оправку пушака и за савијање фишека, три столарске радионице и радионицу за прављење дјелова за ручне млинове, такозване „жрвње“. Посебни мајстори клесали су камење за „жрвањско коло“.

W. Ebel 1841. године такође истиче поменуту радионицу оружја, као и то да су у њој радила два пушкара, за које претпоставља да су били Турци пребјегли на Цетиње.² Проблем је био, међутим, у томе што и касније, 60-тих година, у радионици за израду „фишека“³ и оправку пушака и другог оружја није нико хтио да изучава занат. Ово стога што се на Цетињу, па и уопште у Црној Гори, на занатлије дуго времена гледало са традиционалним презрењем, поготову на неке профиле (на примјер, коваче) за које се сматрало да су недостојни као занимање слободног човјека. Стога је књаз Никола једном приликом ударањем чекића у наковањ симболично објавио да занати нијесу инфериорна професија. Требало је, међутим, да прође дуго времена док се домаћи кадар почне оспособљавати за потребе занатства.

Додуше, неки домаћи кадрови су оспособљавани и раније за потребе штампарства. Средином прошлог вијека појављују се први домицилни графички радници у Његошевој штампарији. Заправо, Његош је године 1834. набавио штампарију у којој је радио Рус Михаил Петров. Уз Петрова су штампарски занат на Цетињу изучавала два младића, од којих је један био Филип Маркишин Ђурашковић (популарно звани Филип Мали), а други Стево Станков Петровић. Рад Његошеве штампарије је прекинут 1852, због рата с Турцима (тада су јој оловна слова претопљена у пушчана зрна!), да би након осам година (1860), била обновљена и поново отпочела да ради. Није, међутим, познато колико је у њој тада било радника. Касније је ова штампарија (радила је до 1916) проширила обим своје дјелатности на књиговезницу и картонажу. Занимљиво је да је већ 1864. године имала и сталног књиговесца, а годину доцније доведен је из Задра један машиниста и један слагач уз којег се убрзо обучио један младић Црногорац.⁴ Од 1884. (до 1898?) и Цетињска читалица је имала своју штампарију, а од 1908. до 1916. године радила је Војна штампарија са литографским одјељењем, која је такође имала своју књиговезницу. У овим штампаријама је радио више графичких радника, слагача, литографа, машинис-

² Љ. Кланчић, *Његош и Цетиње (према путопису Вилхелма Ебела)*, Гласник Етнографског музеја на Цетињу, књ. III, 1963, 140.

³ „У радионици на Цетињу израђено је 2 милиона фишека за Крнкове острагуше и 2 1/2 милиона фишека за оспредњаче...“ (*Педесет година на престолу Црне Горе 1860—1910*, Цетиње 1910, 50).

⁴ Др Ђ. Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852—1916*, Цетиње, 1971, 236.

та и највише један до два књиговесца. У све три штампарије 1908. године било је свега 4—5 занатских графичких радника.⁵

Године 1869. успостављена је телеграфска линија („брзојавна пруга“) између Котора и Цетиња, која је у току исте године продужена до Ријеке Црнојевића и до „у Бјелопавлиће“ (Орја Лука). На захтјев „правитељствујушћег Сената“ те године је влада Србије упутила Николу Брзаковића, телеграфисту, који је за кратко вријеме приучио и оспособио девет ученика за поштанско-телеграфску службу. Само у току 1870. године Брзаковић је обучио пет телеграфиста.⁶ То је истовремено био први занатски кадар поштанско-телеграфско-телефонске струке у Црној Гори.

Према неким подацима, 70-тих година на Цетињу било је свега пет занатлија, и то: један пушкар (Зећанин), један терзија (Скадранин) који је „златом везене црногорске хаљине израђива“, један обућар (Италијан) и два „марагуна“, тј. столара (Италијана).⁷

Све до 80-тих година XIX вијека Цетиње као минијатурно урбано насеље (1879. године имало је свега око 800 становника), због саобраћајне изолованости и неразвијености градског живота, и градске привреде преваходно, није ни имало већих потреба за занатством и занатском производњом. Зато су готово све занатске гране и биле неразвијене. Тек након ослободилачких ратова 1876—1878. године, када је Црна Гора територијално удвостручена, уследио је релативно бржи друштвено-економски напредак Цетиња, па с тим у вези и занатске привреде.

Напоредо с јачањем градске привреде 80-тих година осјећао се извјестан напредак занатства. Године 1882. на Цетињу је било 12 занатлија: четири терзије, пет обућара и три пекара.⁸ Напредак се свакако огледа и у томе што је од њих дванаест било пет домаћих. Доминација терзијског⁹ и обућарског заната посљедица је прекретнице у начину одијевања, која је настала побољшањем економског положаја града и становништва у њему последице Берлинског конгреса. Тада Цетиње постаје привлачно за многе занатлије са стране, који у граду отварају своје занатске

⁵ *Ив.*, 238.

⁶ *Орлић* за 1870, 70—71.

⁷ О њима војвода Симо Поповић каже: „Сви су били добри радници и добри пијанци. Вазда су радили, никада ништа нијесу ималиЦ, (*Мемоари војводе Симе Поповића*, Историјски институт СР Црне Горе, Титоград, фасцикла 137).

⁸ Др Мирчета Ђуровић, *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Цетиње 1958, 47.

⁹ Године 1886. терзија Јован Ђорђевић даје оглас да се у његовој радњи на Цетињу може добити „фино рађени златни корет и златни дамадан, најфинија јечерма златна, ђинтерац златни са китама, корет са црнијем харчом, гуњ од fine бијеле свите, гаће од fine свите са златним цеповима, разне врсте зелених долама, јакете женске од велуда, фино израђене, фини корет женски, као и све друге комаде народне црногорске ношње“. („Глас Црногорца“, XV, 1886, бр. 9, 2, II, стр. 4).

радње. Према једној статистици од јуна 1890. године у граду је било једанаест занатских радионица.

Године 1886. радила је на Цетињу „Фабрика печата од каучука“, што сазнајемо из једног новинског огласа.¹⁰ Њен власник Драгутин Ђиљем, „набављач за Црну Гору“, „станујући на Цетиње“, обавјештава заинтересоване да се код њега могу набавити „све врсте печата (са круном и грбовима) од каучука и метала“.

Године 1889. на Цетињу се помиње дворски фотограф А. Јелашка, који је радио и за грађанство.¹¹ Године 1891. град је имао два оцачара (Илија Релеза и Мато Шпањола).¹² Шест година доцније издата је дозвола за рад Фердинанду Мажетићу, оцачару из Трста, „да може у овој вароши свој занат радити...“¹³

Године 1892. отворена је прва берберница на Цетињу, коју су водили Мато Бароја и Giovanni Djeminović.¹⁴ Према архивским подацима 1898. године на Цетињу су радиле двије златарске радње (Доменико Мамула и Стево Матија Скадранин) и двије терзијске (Лазар Чефа и Петар Марков).¹⁵ По свој прилици, Lazzaго Seffa, дворски терзија, био је на Цетињу још 1891. године, јер се тада помињу неки његови дугови.¹⁶

Очито, послвије 1878. године интересовање страних и домаћих занатлија за рад на Цетињу постало је веома озбиљно. То се види и по многим захтјевима за издавање дозвола или исплату дугова, који се налазе у Архиву СР Црне Горе. Навешћемо неке од њих: 23. марта 1899. Кантолуп Антоније, италијански берберин, тражи дозволу за отварање радњ на Цетињу, док П. Мартиновић и брат му, као и Буто Шаховић са братом, траже одобрење за отварање месарских радњи.¹⁷ Као дужници се помињу ковач Антонио Пићин и терзија Васо Вулић, а из једне наредбе управе општине вароши видимо да се „свијем бривачима овдашње вароши који држе у своје бривачнице разна пића и дуван“ од 1. јануара 1900. године то забрањује,¹⁸ што значи да је било више берберско-бријачких локала. Из једне пресуде „Књ. Катунског окружног суда“ види се да је 1900. године на Цетињу радила „црвљарска“ радња Стевана Перовића и терзијска радња Андрије Михаљевића.¹⁹

Крајем вијека све више јача иницијатива за подизање домаћег занатлијског кадра. Године 1875. дошло је до покушаја

¹⁰ „Глас Црногорца“, (ЦГ, XV), 1886, бр. 32, 12. август.

¹¹ ЦГ, XVIII, 1889, бр. 24, II, јун.

¹² ГЦ, XX, 1891, бр. 6, 2. фебруар.

¹³ Архив СР Црне Горе (АЦГ), фасц. Управе вароши и Општ. суда за 1897.

¹⁴ АЦГ, фасц. Управе вароши и Општинског суда за 1892. годину.

¹⁵ АЦГ, фасц. Управе вароши и Општинског суда за 1898. годину.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ АЦГ, фасц. Управе вароши и Општинског суда за 1899. годину.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ АЦГ, фасц. Управе вароши и Општинског суда за 1900. годину.

да се створи једна занатска школа, за коју је у првој генерацији било планирано 30 ученика. Штавише, било је планирано да им, након завршетка школе, држава додијели потребне кредите за отварање радњи.²⁰ Ослободилачки рат, који је отпочео наредне године, осујетио је отварање ове школе. Црногорска влада је, међутим, након успјешно окончаних ратова, улагала више напора да путем слања на школовање у иностранству формира властити занатлијски кадар. Тако су, на примјер, године 1895. упућена четири младића на учење заната у Чешку,²¹ а у Вршац је послато на изучавање заната дванаест младића.²² Из Цетиња и његове околине било је шест, и то: Ђуро Боновић из Црмнице (лимарски занат), Милоје Јованов (ковачки) и Марко Ђурашковић (опанчарски), из Ријечке нахије; Богдан Јабучанин (коларски), Љубомир Таминџић (сајџијски) и Митар Лекић (бачварски) из града.²³ Црногорска младеж је у Вршцу прихваћена с пуном предусретљивошћу. Ради лакшег прилагођавања новом и за њих страном начину живота, мајстори су с њима поступали с потребном опрезношћу и пажњом, стрпљиво их уводећи у савладавање позива. Свим овим младићима су омилили занати и они су их успјешно и на вријеме завршили. Ваља истаћи да су они, као и други касније, који су изучили занате у одговарајућим школама у иностранству, у индустријски развијенијим и културно уздигнутијим срединама, након повратка на Цетиње отворили радионице и позитивно утицали на отклањање укоријењеног схватања о разлици између мануелног и интелектуалног рада.

Почетком овог вијека поклања се све више пажње школовању домаћег занатлијског кадра и унапређењу занатства уопште. Септембра 1902. године на Цетињу је настојањем једне групе младих људи, школованих поглавито у иностранству, основан Фонд за потпомагање домаћег занатлијског и трговачког подмлатка,²⁴ са циљем да развија и унапређује ове дјелатности, које су биле у рукама странаца које је за ову земљу везивао „само и једино голи материјални интерес, а на велику штету економског напретка“.²⁵ Наредне године у мају Фонд је прерастао у Друштво за потпомагање заната и трговине. Тада је конституисана ова корисна радничка корпорација са сједиштем на Цетињу, са задатком да потпомаже и развија занате, трговину и уопште да унапређује „привредну радиност у земљи“.²⁶ На

²⁰ ГЦ, III, 1975, бр. 22, 9. јун.

²¹ ЦГ, XXV, 1896, бр. 2, 13. јануар.

²² АЦГ — МВ, (Министарство војске), 1895, бр. 495—499, 501, 563—566, 595—596 и АЦГ — МФ (Министарство финансија), 1896, бр. 615 и 1401.

²³ Види: „Просвјета“, VI, 1895, VII, 394.

²⁴ Извјештај о раду и имовином стању Друштва за потпомагање заната и трговине у Црној Гори од 1902. до 1912. године, Цетиње 1912, 3.

²⁵ ГЦ, XXXII, 1903, бр. 11, 8. март.

²⁶ Правила Друштва за потпомагање заната и трговине у Црној Гори, Цетиње 1903, 3.

оснивачкој скупштини усвојена су Правила Друштва, која су предвиђала отварање занатлијско-трговачких школа, слање сиромашних ученика „на страну“, могућност додјеливања кредита ради отварања радњи, како би временом сви занати прешли у руке црногорских поданика.²⁷ У циљу сакупљања материјалних средстава ради стипендирања подмлатка, Друштво је прикупљало прилоге, давало забаве с игранкама и слично. Друштво је помагала држава, а на почетку и Русија преко свог дипломатског представништва на Цетињу. Заправо, при Друштву је 3. фебруара 1904. године основана на Цетињу Књиговезачка школа и радионица за картонажу, у коју је прве године рада примљено десеторо сиромашне дјеце на изучавање књиговезачког заната.²⁸ Иницијативу за отварање ове радничке школе дао је Максимилијан Карлович фон Мекон, секретар руског посланства. Он је, запазивши многе младиће без икаквог занимања на Цетињу, дошао на идеју да би их требало обучити неком занату. Стога је препоручио градској управи да оснује књиговезачку школу. Карлович је обезбиједио потребна финансијска средства за издржавање наставнога кадра, куповину неопходног алата, набавку потребног материјала и изнајмљивање просторија за смјештај школе. Школу је финансирао три године,²⁹ након чега је предао на руковођење управи Друштва, које је по његовом одласку из Црне Горе године 1906. постало њен власник. Фон Мекон је, у ствари, издржавао ову школу од њеног оснивања до јуна 1906. (утрошио је у ту сврху 8.425 перпера). Убрзо долази до слабљења положаја ове књиговезнице, јер је те године (1906) дошло до оснивања Државне књиговезнице у истоме мјесту, која јој је конкурисала. Државна књиговезница је, наиме, била у пословној вези с Државном штампаријом и по правилу је обављала све државне послове које је дотле обављала књиговезница Друштва и који су јој били најглавнији извор прихода. Од 10 примљених ученика у књиговезачкој школи и радионици задржана су тројица, а остали су упућени у Праг на изучавање заната.³⁰ Није неинтересантно истаћи да је ова радионица добијала и висока признања. На Балканској изложби у Лондону добила је златну медаљу.³¹ Књиговезачка школа је радила као друштвена углавном до 1911. године. Због већ поменути конкуренције, коју није могла издржати, те године је управа

²⁷ Ibidem, 3—4 и 12—13.

²⁸ ЦГ, XXXIII, 1904, бр. 6, 7. фебруара.

²⁹ П. А. Ровинский, *Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ*, томъ III, С. Петербургъ 1915, 439.

³⁰ Према поменутом Извјештају о раду Друштва (стр. 26). Ради се о 6 ученика са Цетиња и једном из Ријеке Црнојевића (АЦГ — Министарство просвјете и црквених послова, 1907, фасц. VII, бр. 3289, које помиње и Павле Стругар у чланку: Стварање занатлијског кадра у Црној Гори крајем XIX и почетком XX вијека, „Историјски записи“, XIII, књ. XVII, св. 4, 1960, 755—783). Један број младежи слат је и у Загреб, захваљујући ангажовању Српског друштва „Привредник“. Приликом анексионе кризе 1908. отпала је сарадња на том плану.

³¹ *Извјештај о раду...*, 36.

Друштва дала под закуп приватној књижари Вида Н. Мартиновића и Марка Л. Иванишевића, с тим да и даље остане „друштвена својина“.³² У цијелини узето, књиговезачко школовање на Цетињу обезбјеђивало је врло солидне књиговесце, јер су слушаоци могли да се у Државној штампарији и Штампарији Министарства војног и практично обучавају у овом занату. Ова школа и књиговезница при Државној штампарији, са врло модерним машинама за златотисак, увелико су користиле и црногорским библиотекама. . .³³ Друштво је уз то настојало да отвори неку занатско-трговачку школу, али у томе није успјело услед недостатка материјалних средстава. Успјело му је једино да у прољеће 1907. отвори занатско-трговачку вечерњу и недјељно-празничну школу на Цетињу, коју је, према неким подацима, похађао већи број полазника.³⁴

Укратко, Друштво за потпомагање заната и трговине активно је радило све до 1914. године, значајно доприносећи кадровском јачању занатлијског сталеза на Цетињу и шире у Црној Гори. Упркос напорима и настојањима да се отворе домаће школе за стварање занатског подмлатка и дјелимичних резултата постигнутих у том погледу, Друштво се углавном оријентисало на одашиљање младежи у иностранство ради изучавања заната. У току свог десетогодишњег постојања и рада Друштво је послало на страну преко 200 дјечака да изуче одређене занате и заврше трговачке школе,³⁵ што је било од великог значаја за формирање властитог кадра за ове значајне привредне гране.

Када се говори о организованим институционалним облицима школовања радничког подмлатка почетком нашег вијека, треба поменути и женску радничку школу на Цетињу, која је успјешно радила од свог оснивања октобра 1901. године до почетка првог свјетског рата. Ријеч је о „Женској радничкој школи књагиње Јоланде“, у којој се женска омладина обучавала ткању и другом ручном раду, уз увођење у употребу најсавршенијих оруђа за рад и производњу. Број ученица се кретао од 14 у првој генерацији до 30 у школској 1912/1913. години. Након завршавања школе дјевојке су се враћале у своје породице. Тако је занатско знање из школе прелазило на „домаћу употребу“.³⁶ Ова школа је, без сумње, одиграла значајну улогу у стварању занатског женског подмлатка, који се, истини за вољу, може третирати више као кадар домаће радности него ли чисто занатски...

³² „Цетињски вјесник“, VI, 1911, бр. 43, 4. јун.

³³ Др Нико С. Мартиновић, Развој библиотекарства у Црној Гори од Петра II Петровића Његоша до 1945. године, Проблеми библиотекарства у Црној Гори“, Цетиње 1965, 57.

³⁴ „Бранково коло“, 1907, бр. 16—17, 507.

³⁵ „Извјештај о раду...“, 9; Јован Р. Бојовић, Радничка класа и њено организовање у Црној Гори до 1914. године, Прво радничко друштво у југословенским земљама, — Осијек 1867, Слав. Брод 1969, 326.

³⁶ П. А. Ровински, *op. cit.*, 440—441.

Напредак занатства на Цетињу од почетка овог вијека па до првог свјетског рата илуструје и број занатлија чија имена сријећемо у званичним цетињским новинама, што ћемо илустровати конкретним подацима. Године 1900. отворио је сајцијску радњу Љубомир Таминџић.³⁷ Исте године се помињу терзијска радња³⁸ и један фотографски атеље.³⁹ Године 1903. помињу се ковачка радионица (власник Мато Шпањола)⁴⁰ и кројачка за израду цивилног одијела сваке врсте по најмодернијем кроју⁴¹, а 1904 године механичарско-шлосерска радионица Петра Дрецуна.⁴² Те године позната Сингерова фабрика шиваћих машина приредила је на Цетињу изложбу умјетног веза и отворила у исто вријеме школу (курс) са бесплатном поуком у том раду.⁴³ Наредне 1905. године Јосиф Пецкај отвара радњу „сваке врсте најбоље обуће“, двије године касније (1907) Јово Србић (Херцеговац) бријачку радњу, а Ђ. Ђорђевић фотографски атеље. Године 1909. поново је отворио терзијску радњу Јово А. Поповић, а обућарске радње Димитрије Фатић и Илија Тановић.⁴⁴ Исте године почела је рад и галантеријска радња Николе Кнежевића, са радионицом за оправку сатова, наочара, грамофона итд.⁴⁵ Године 1910. помиње се још једна бријачка радња, а 1911. отворена је прва терзијска задруга која је радила „најмодерније мушко и женско одијело“ и Задруга обућарских радника која је израђивала „модерну тврду обућу од најбољих кожа“.⁴⁶ Исте године се помињу дворска бријачница Марка Хотија и лимарска радионица Јована Поповића.

Пописом из 1914. године на Цетињу је утврђено 89 занатлија разних струка. Према појединим врстама заната структура занатских радњи изгледала је овако: 13 месарских, 12 пекарских, 3 амџијске, 12 обућарских, 5 столарских, 13 терзијских, 2 лимарске, 2 ковачке, 2 коларске, 5 берберских, 3 фотографске, 3 предузимачко грађевинске, 3 сајцијске, 2 лимарске и лимарско-механичарске, 2 механичко-гвожђарске, 2 седларске, 1 златарска, 2 посластичарске, 1 кобасичарска, 1 „фабрика соде“ и 1 штампарска.⁴⁷ Том приликом је утврђено да 24 радње (занатске и трговачке) раде без дозволе и да је мањи број власника од њиховог укупног броја, јер су неки имали по двије или три радње.⁴⁸ Узимајући у обзир број становништва у овом периоду

37 ГЦ, XXIX, 1900, бр. 14, 6; IV.

38 ГЦ, XXIX, 1900, бр. 18, 6, V.

39 ГЦ, XXIX, 1900, бр. 49, 9. XII.

40 ГЦ, XXXII, 1903, бр. 28, 28. VI.

41 ГЦ, XXXII, 1903, бр. 45, 25. X.

42 ГЦ, XXXIII, 1904, бр. 10, 6. III.

43 ГЦ, XXXIII, 1904, бр. 3. IV.

44 ГЦ, XXXVIII, 1909, бр. 1, 1. I.

45 ГЦ, XXVIII, 109, бр. 53, 21. XII.

46 ГЦ, XL, 1911, бр. 7, 12. II.

47 ГЦ, XLIII, 1914, бр. 32, 14. VI.

48 Ibid.

(Цетиње је крајем 1905. године имало свега 3.445 становника,⁴⁹ а 1909. године 5.895), долази се до закључка да је занатство и бројчано и по врстама могло у потпуности задовољавати потребе и града и сеоског подручја које му је гравитирало.

Из првих деценија XX вијека потичу и прва занатска радничка друштва на Цетињу. Године 1904. конституисано је Занатско пјевачко тамбурашко друштво, које је три године доцније, на ванредној скупштини, одржаној 9. јуна 1907, промијенило назив у Цетињско радничко друштво. (Ово друштво је имало и свој амблем: двије радничке руке које држе чекић!). Тих година долази до организованих штрајкова занатских радника на Цетињу. Крајем јула и почетком августа 1906. дошло је до штрајка терзијских радника у неким цетињским радњама. Радници су напустили радње Лазара Чефе, Мијата Мијатовића, Трипка Прњатовића и Риста Мишковића. И поред извјесне интервенције органа власти, штрајкачи се нијесу вратили на посао, већ су до средине септембра радили код других послодаваца.⁵⁰ У новембру исте године радници Штампарије су ступили у штрајк, који је трајао неколико дана. До поновних таласа штрајкова радника штампарије дошло је у јануару и марту 1907. године.

У цјелини, период од краја прошлог вијека до почетка првог свјетског рата карактерише се перманентним настојањем да се унаприједи занатска дјелатност на Цетињу, и да се отклањањем традиционалне фаме о занату као инфериорном занимању конституише домаћи занатски кадар. У томе се успијевало захваљујући организованом раду на школовању подмлатка у властитим школским установама, слању на изучавање заната у иностранству итд., а дијелом и доношењем позитивних законских прописа у области занатства почев од 1910. године. Карактеристично је и то да у овом временском раздобљу млади занатски кадар стиче сазнања о друштвеним противрјечностима и потреби класне борбе, о организованом удруживању ради остваривања својих права. Стога и долази до формирања првих радничких асоцијација, које су повеле организованију борбу својих чланова (правила, програм, штрајкови).

Уочи првог свјетског рата занатство, поглавито услужно и по разноврсности специјализације и по асортиману, достиже своју кулминацију. Тенденцију његовог даљњег раста прекида први свјетски рат, када, све до уједињења, наступају ненормалне друштвено-економске прилике, у којима је и рад на уздизању занатства и оспособљавању и повећању домаћега кадра био потпуно онемогућен. У току рата многи занатлије су страдали, радње су им ликвидирани.

У међуратном периоду занатство доживљава извјесну стагнацију, посебно у првим послеријатним годинама. Рат је нанио

⁴⁹ АЦГ, МУД, Управно одјељење 1906, фасц. 28, бр. 87. Извјештај председника општине вароши Цетиња, бр. 20, од 5/18. јануара 1906.

⁵⁰ Види: Јован Р. Бојовић: *op. cit.*, 335—336.

велике штете занатлијском сталежу. Очекивало се да ће у уједињеној држави нарочито у рату економски пострададе занатлије добити одговарајуће кредите и неке бенефиције ради њиховог оживљавања. У почетку су им, штавише, обећавани бескаматни зајмови из кредита намијењеног за потпомагање у рату пострадалих занатлија Србије и Црне Горе, како би им се колико-толико створила могућност за обнављање радњи.⁵¹ Убрзо се увидјело да су то била само празна обећања. Занатлије „у овом најпасивнијем крају наше државе“ биле су у изузетно тешком економско-социјалном положају.⁵² Док су занатлије у другим градовима имали боље услове за рад, били потпомагани и брже се опорављали од ратних губитака, цетињске занатлије своје ратом упропаћене радње нијесу могли обновити. Њихово тешко стање је погоршано и лошим положајем општине цетињске, која их фактички није ни могла помоћи.

Стање занатског сталежа на Цетињу је погоршавало и то што су имаоци капитала — без обзјра на професију — отварали занатске радње и немилосрдно експлоатисали радну снагу занатлија, поготову оних који нијесу имали финансијских средстава за самостално дјеловање и који су зато били принуђени да продају своју радну снагу пошто-пото да би саставили крај с крајем. . . С друге стране, власници трговинских радњи све више су набављали производе, индустријске и друге, са стране — готово све оно што би занатлије требало да производе. Све је то, дакле, погоршавало ионако тежак њихов положај.

Најтежи је био положај пекарских радника. Они су на Цетињу били много мање плаћени од ма којих других занатлија. Године 1923. било их је 22 у 11 пекарских радњи. Израбљивање њихове радне снаге било је толико велико да се за мизерне плате нијесу могли ни прехранити. Поменуто године су основали своју организацију (28. септембра), која је убрзо организовала штрајк, уз постављање умјерених услова послодавцима. Имали су свој одбор, који је сачинио и летак, у којем се, између осталог, каже „да ће пекарски радници продужити штрајк уз помоћ цјелокупног цетињског радништва до коначне побједе“.⁵³ Бојкот је био прихваћен и потписан од свих одбора цетињских радника, што показује риједак примјер класне солидарности и дружељубља.⁵⁴

И цетињски обућарски радници због лошег економског положаја организовали су штрајк 16. новембра 1927. године. Радни дан им је износио 9,5 часова „врло тешког рада“, за шта „не зараде својој породици ни сухи хљеб; док свом газди израде и

⁵¹ „Народна ријеч“, III/1921, бр. 86, 2. XI, Цетиње.

⁵² Ibidem, VI, 1924, бр. 3, 19. I.

⁵³ „Народна ријеч“, V, 1923, бр. 68, 10. X.

⁵⁴ „Радни народ“, бр. 11, од 1. XII 1927. Видјети: *Извори за историју радничког покрета и револуције у Црној Гори (1918—1945)*, Серија I, књига 1, (1918—1929). Одабрао и приредио др Јован Р. Бојовић, Титоград 1971, 570—573.

по три своје наднице“.⁵⁵ Штрајкача је у почетку било 42. Тражили су од послодаваца побољшање хигијенских услова у радњама, поштовање осмочасовног радног времена и повећање надница млађим радницима који су особито били експлоатисани.⁵⁶ Радници су достојанствено и легално водили овај штрајк. Један број послодаваца је одмах изашао у сусрет оправданим захтјевима обућарских радника. То су били махом сиромашнији послодавци. За разлику од њих, двије веће радње — браће Ђурића и Зефа Пистола, нијесу задовољиле радничке захтјеве, па је бојкот трајао дуже од десет дана.

Исте године у децембру шофери Цетиња су солидарно са 450 штрајкача-шофера Зетске области учествовали у општем бојкоту против одлуке Обласне скупштине која је једном трговцу из Подгорице дала велика средства из репарација „да набави један читав нови аутомобилски парк којим би се одузела кора хљеба стотинама шоферских породица у Црној Гори“.⁵⁷

Првих десет година послје уједињења мрежа занатских радњи на Цетињу је у поређењу са предратним стањем била знатно неразвијенија. Године 1927. у граду је било свега 56 занатских радњи. Овај период се одликује нелојалном конкуренцијом и великим процентом бесправних занатлија. Стога је 1929. године на Цетињу образован Занатлијски еснаф за ондашњи срез цетињски. Управа је успјела да за непуну годину дана „узакони пуних тридесет радња занатских“, тако да их је 1930. било 80 укупно. Готово свака радња је имала бар по једног занатлијског помоћника. У једном извјештају Удружења занатлија Цетиња истиче се да је тих година поједине занате много погађала „велика навала путника поједине фирми из унутрашњости државе“, који су, не базирајући се на законске прописе, примали наруџбине робе и продавали је, што је ишло на штету домаћег занатства.⁵⁸ Укупни број занатлија наредне, 1931, према званичним подацима Зетске бановине,⁵⁹ износио је 210 радника. Ту су свакако урачунати и шегрти.

Будући да се овај период поклапа са свјетском економском кризом (1929—1933), ионако нестабилно занатство Цетиња објективно је морало доживљавати слабљење. Настојања управе цетињских еснафа да окупи и организује занатлије око њихове струковне асоцијације имала су успјеха. Заправо, преко својих удружења занатлије су успјевале да се изборе за нека од својих права. Покушаји, међутим, да се занатство унаприједи уопште, да се путем законских прописа регулише њихов статус, дали су мале резултате. Материјална биједа и оскудице занатлија, скупченост радионичког простора, лоша и примитивна оруђа за рад, неповољна хигијенско-техничка заштита — нијесу се могли ни

⁵⁵ „Народна ријеч“, IX, 1927, бр. 49, 26. XI.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ „Радни народ“, бр. 12, 15. XII 1927.

⁵⁸ АЦГ, Удружење занатлија Цетиње, бр. 23/31.

⁵⁹ *Алманах Краљевине Југославије* (посебно издање). Бановина зетска, Цетиње, 1931. године.

ублажити, а камоли радикалније мијењати. О ма каквој озбиљнијој заради од занатског рада *de facto* није могло бити ни говора. Свега је „неколико њих од посла животарило“. Остали су се сваки дан све више задуживали и водили борбу за голи опстанак. Такво стање најочитије илуструју подаци да ниједан цетињски занатлија није имао новчаних улога код банака, док је сваки од њих дуговао новчаним заводима 2.000—20.000 дин.⁶⁰ Занатској банци Краљевине Југославије дуговало је око 30 занатлија са Цетиња до 200.000 дин.⁶¹ Карактеристично је при том да је ова банка отказала сваки кредит занатлијама Цетиња, а у граду није било какве занатске задруге која би их потпомагала. Узалудно су цетињске занатлије инсистирале код надлежних да им се кредити одобравају „према њиховој стварној моћи“.⁶² Они нијесу могли имати сигурних и трајних зарада, ма колико организовано иступали и инсистирали на рјешавању својих сталешких питања. Тражили су превасходно од надлежних органа власти — да се у границама законских норматива бар донекле заштите од оних који су бесправно обављали ове послове. Утицај власти на сузбијању бесправног занатства није био, међутим, довољно ефикасан, због палијативности предузетих мјера.

Године 1934. Удружење занатлија на Цетињу имало је 101 члана, од којих је 14 било напустило радње послодаваца. „Бесправних занатлија“ било је око 30.⁶³ Удружење у једном свом званичном акту упућеном Трговачко-индустријској и занатској комори у Подгорици истиче да су прилике занатства на Цетињу „најгоре што могу бити“, јер се „цио посао налази у рукама људи са већим капиталом“ који најчешће „рад дају бесправним радницима, или доводе из других мјеста радну снагу.“ Због овакве конкуренције мјесни занатлије су падали у све веће сиромаштво; долазило је до опадања броја занатлија, поготову кројача, обућара и столара.⁶⁴

Из једног извјештаја за 1935. годину види се да је Цетиње имало 91 самосталног занатлију (4 бравара, 5 лимара, 5 столара, 4 зидара, 1 штампара, 8 обућара и чизмара, 6 опанчара, 7 кројача, 1 сунцо-кишобранцију, 2 часовничара, 2 фотографа, 2 фарбара, 16 пекара, 3 посластичара, 14 месара, 1 млинара, 9 бријача и 1 кино-апаратера) и 89 помоћника и „раденика“ (шергта). Занимљиво је да је био регистрован само један пословођа. „Бесправних занатлија“ је, међутим, било 99, и то: 10 бравара, 6 лимара, 5 ковача, 1 калајџија, 10 столара, 20 зидара, 5 обућара и чизмара, 2 кројача одијела и 10 женских кројача, 5 електроинсталатера, 1 бојација, 10 фарбара, 10 месара, 2 бријача и 1 димничар. Дакле, „дивљих“ занатлија било је више него легал-

60 АЦГ, Удружење занатлија Цетиње, бр. 87/35.

61 Ibid.

62 Ibid.

63 АЦГ, Удружење занатлија Цетиње, бр. 298/34.

64 Ibid.

них! Ученика за изучавање заната било је свега 25 (бравара 4, столара 5, обућара 4, кројача 6).⁶⁵

Трговачко-занатска комора у Подгорици провела је једну анкету 1935. године код Удружења занатлија на Цетињу ради утврђивања у каквом се стању налази занатство уопште, односно поједине његове гране, и који су занати склони пропадању. У одговору Удружења занатлија истакнуто је да је обућарски занат склон потпуном пропадању, јер се поред „Бате“ отвара нова продавница обуће.⁶⁶ И кројачки занат био је у осјетном опадању. Разумљиво је што ова два заната, а и многи други, није су могли издржати конкуренцију индустријске производње.

Као што се види, цетињско се занатство ни послје свјетске економске кризе није поправљало. Његово стање ће бити стагнирантно све до почетка другог свјетског рата, углавном због конкуренције индустријске производње и мале куповне моћи становништва. О томе свједоче и подаци о броју и квалификационој структури занатлија из 1939. године. Те године је, наиме, било 90 занатлија, и то: 7 кројача, 3 зидара, 7 бријача, 8 столара, 6 обућара, 12 пекара, 13 месара, 4 опанчара, 4 лимара, 4 за моторне шеге, 3 лимар-бравара, 2 бравара, 2 посластичара, 2 грађевинска предузимача, 3 молера, 2 сајције и по један: млинар, шеширџија, кобасичар, лумбрелаш, тапетар, фотограф, фото-књиговезац и штампар и једна творница соде.⁶⁷

Када се говори о занатству у периоду између два рата, посебно о нелојалној конкуренцији, треба истаћи да су многе трговинске продавнице угрожавале опстанак занатлија не само преко продаје индустријске робе, коју су давали потрошачима често и на отплату, већ и путем „оправке на детаљ“. Као примјери се наводе: „Бата“, „Тивар“, „Бостон“, „Мира“, „Пеко“ и др. Ово је нарочито погађало кројаче, обућаре, модисте, тапетаре, столаре итд.⁶⁸ Уз то, разне таксе, порези, прирези и друге дажбине погоршавали су ионако лош материјални положај у који је било запало занатство. Укратко, у међуратном периоду владало је тешко економско-социјално стање занатског staleжа на Цетињу.

Ни у другом послеријатном периоду занатство се није развијало упоредо с индустријом и растућим потребама градског становништва.

⁶⁵ АЦГ, Удружење занатлија, бр. 87/35. — У међуратном периоду поклањана је одређена пажња школовању занатлијског подмлатка у мјесним кадровским школама. Важну улогу у том погледу одиграле су: Женска занатска школа (од децембра 1922) и, нарочито, Државна стручно-занатска школа од школске 1931/32. до 1936/37. године, која је припремала занатлије разних профила, углавном аутомеханичаре, електромеханичаре и оне грађевинско-браварске струке. 1930. године Државна занатска школа имала је 81 ученика (*Алманах-шематизам Зетске бановине*, Сарајево 1931, 104).

⁶⁶ АЦГ, Удружење занатлија Цетиње, бр. 309/35.

⁶⁷ АЦГ, Удружење занатлија Цетиње, бр. 139/39.

⁶⁸ Ibidem.

Године 1960. на Цетињу је било 57 занатских радњи са 268 упослених, од чега је на приватни сектор отпадало 27 процената.⁶⁹ У друштвеном сектору је, наиме, било 15 занатских радњи (2 ауто-механичарске, 1 радио-механичарска, 1 столарска, 1 фотокартонажа, 2 кројачке, 1 фотографска, 1 цвјећарска и 1 цреварска), а у приватном 42 (1 прецизне механике, 1 часовничарска, 3 лимарске, 4 зидарско-фасадерске, 2 столарске, 1 кројачка, 1 везилска, 3 обућарске, 1 тјестенина, 4 бријачке, 1 фотографска, 2 за шегање огревног дрвета и 2 ауто-такси). Занатске радње друштвеног сектора су упошљавале 53 мајстора, 83 мајсторска помоћника, 43 полуквалификована и 17 неквалификованих радника. Приватни сектор су, међутим, држали 31 мајстор и 21 помоћни радник.

Према попису из 1961. године, у општини Цетиње било је 180 занатлија.⁷⁰ Касније, са процесом индустријализације, опада њихов број. Улагања искључиво у индустрију онемогућила су одржавање старих и развој нових заната. У периоду 1947—1962. инвестициона улагања у занатство износе свега 39,9 милиона динара.⁷¹ Индустрија је, у ствари, апсорбовала највећи дио инвестиција и већину самих занатлија, што је дестимулативно дјеловало на занатство у граду. Насупрот томе, школа ученика у привреди значајно је допринијела одгајању занатскога кадра и успостављању извјесн равнотеже између потреба и могућности. Нарочито посљедњих годинао влада код младих интересовање за конјунктурније занате, као што су ауто-механичарски, електричарски, радиотехнички, лимарско-браварски, обућарски, итд. Све је већа потреба за услужним занатством, јер је оријентација претежно на школовање младих за потребе индустријских објеката и саобраћаја. Године 1970. у општини је број запослених у занатству износио 132, у друштвеном и приведном сектору.⁷²

Наредне, 1971. године, број регистрованих приватних занатских радњи на Цетињу износио је 66, и то: 11 зидарских и зидарско-фасадерских, 4 молерско-фарбарске, 2 лимарско-браварске, 3 обућарске, 2 занатске радње за прераду пластичних маса, 2 часовничарске, 2 фотографске, 6 месарских, 5 посластичарских, 4 фризерске (мушке) и 3 женска фризерска салона и по једна: столарска, каменорезачка, електричарска, радиоелектричарска, ауто-механичарска, кујунџијска, стаклорезачка, за резање огревног дрвета, опанчарска, пекарска, за израду обланди и кора и за печење кикирикија и сјеменки. Уз то, било је 9

⁶⁹ Dušan J. Martinović, Privredne odlike cetinjske komune, »Zbornik VI kongresa geografov FLRJ v Ljubljani« 1961, 326.

⁷⁰ „Статистички преглед 1955—1962“, Титоград 1963, 16.

⁷¹ Информација ОС Цетиње о проблемима досадашњег и могућности перспективног развоја привреде и друштвених служби за период 1964—1970. године, Цетиње 1964, 23.

⁷² „Статистички преглед по општинама 1970“, Титоград 1971, 6.

ауто-превозника и један регистровани таксиста, премда их има неколико десетина који „дивље“ таксирају.⁷³

У друштвеном сектору постоји: 1 бријачко-фризерска радња (4 радника), ауто-мото сервис (22 радника), занатско предузеће (50 радника), Стамбено предузеће (12 радника) и Комунално-водоводно предузеће (81 радник). Према томе, на Цетињу је 1971. године у занатству било запослено 245 радника, или 6,2 посто укупног радно активног становништва града. Отуда ова дјелатност у укупном националном доходу учествује незнатно (2,1 посто).

Гро занатских радњи налази се у Његошевој улици (85 посто). На све остале улице долази 15 посто (углавном, на Бајову и у попречне улице око Балшића пазара). Неповољну околност представља недостатак пословних просторија, што је посебно сметња у ширењу мрежа занатских радњи. Међутим, савремене потребе града, односно градског становништва, у условима сталног побољшања снабдјевености трајним предметима техничке цивилизације намијењеним широкој потрошњи (хладњаџи, електрични штедњаџи, веш-машине, радио и ТВ пријемници, аутомобили итд.), намећу отварање нових одговарајућих сервисних служби и занатских радњи. С тим у вези повећао се број лица која се баве занатима као узредним занимањем. Испоставља се, стога, да би било неопходно организованије унапређивати услужно и ситнопроизводно занатство на Цетињу. Довољан број занатлија имају само неки занати: месарски, посластичарски, зидарски, донекле фризерски. У циљу унапређења занатства било би корисно, по нашем мишљењу, основати одговарајуће занатске задруге у друштвеном сектору; више их стимулирати пореском политиком; кадар школовати са више организованог специјалистичког профилирања у Школском центру на Цетињу.

Због свега реченог, убудуће посебну бригу треба поклонити занатима за потребе домаћинства и уопште конјунктурнијим занатима за потребе града, као нпр. умјетничким занатима за израду сувенира, с обзиром на могућности развитка туризма на Цетињу. Итд. итд.

Др Душан Ј. Мартиновић

⁷³ Подаци Одјељења за привреду СО Цетиње.